

- ⁸ *Зубарь В. М.* К пониманию IOSPE, 1², 560 // ВДИ.— 1989.— № 2.— С. 126.
- ⁹ *Словарь античности.*— М., 1989.— С. 274.
- ¹⁰ *Герасимова В.* Дислокация на римские вспомогательные войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. н. э. // Археология.— 1979.— № 4.— С. 24.
- ¹¹ *Там же.*— С. 24.
- ¹² *CIL, XVI, 44; Beneš I.* Auxilia in Moesia atque in Dacia.— Praha, 1978.— P. 51.
- ¹³ *Герасимова.*— Цит. съч.— С. 24.
- ¹⁴ *Sarnowski J.* Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Północnym wybrzeżu morza Czarnego.— Warszawa. 1983.— S. 74.
- ¹⁵ *Beneš I.* Op. cit.— P. 51.
- ¹⁶ *Rohan M. M.* Roman Military Diplomas 1954—1977.— London, 1978.— P. 72.
- ¹⁷ *Герасимова В.* Цит. съч.— С. 24.
- ¹⁸ *Mrozewicz L.* Rozwoj ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej-Poznan, 1982.— S. 74.
- ²⁰ *Sarnowski T.* Op. cit.— S. 98.
- ²¹ *Ibid.*
- ²² *Mrozewicz L.* Op. cit.— P. 73.
- ²³ *CIL, XVI, 78.*
- ²⁴ *Rohan M.* Op. cit.— P. 72.
- ²⁵ *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и Римская империя.— К., 1994.— С. 50—54, 65—67.
- ²⁶ *Там же.*— С. 51.
- ²⁷ *Там же.*— С. 88.

Одержано 15.03.96

СКАРБ МЕТАЛЕВИХ ВИРОБІВ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З с. КВАСОВЕ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Й. В. Кобаль

У січні 1976 р. під час земляних робіт на північно-західній околиці с. Квасове Берегівського району Закарпатської області в урочищі під назвою «Підлопошгедь» був знайдений скарб бронзових предметів¹. Металеві вироби містились у глиняній посудині, яка залягала на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Знахідка була передана до місцевої школи, а згодом потрапила до Ужгородського державного університету.

Скарб складався з глиняного горщика, 5 наконечників списів, 5 браслетів, 2 серпів та однієї бойової сокири загальною вагою 1,2 кг. Нижче подається опис знайдених речей.

1. Невеликий горщик чорного кольору банкоподібної форми*.

2. Наконечник списа з ромбовидним пером і рельєфними підняттями з обох боків крильчат. Посередині пера тягнуться три ребра, двоє з яких, дуговидно згинаючись, завершуються біля його основи, а третє — центральне — переходить у втулку. Остання порожниста, кругла у перетині, з двома отворами для кріплення у верхній третині. Поверхня наконечника добре оброблена, ливарні рубці зачищені. Довжина наконечника — 19,2, максимальна ширина пера — 3,5, діаметр втулки — 2,5 см (рис. 1, 1).

* Посудина, на жаль, втрачена.

3. Такий же за типом і формою наконечник списа. Він закритий зеленою патиною з плямами іржі. Краї пера пошкоджені. Ливарні рубці на втулці незачищені, що разом із залитим металом кріпильним створом робить малоімовірним використання наконечника за призначенням. Довжина його — 15,5, максимальна ширина пера — 3,4, діаметр втулки — 2,3 см, (рис. 1, 2).

4. Наконечник списа із зігнутими краями пера. Всі інші ознаки зближують його з двома вищеописаними екземплярами. Перо збереглося добре, натомість втулка несе на собі сліди ливарного браку, які виявляються не тільки у незачищеності ливарних рубців, але і у тому, що деякі місця взагалі не залиті металом. Довжина предмета — 15,3, максимальна ширина — 3,2, діаметр втулки — 1,7 см (рис. 1, 3).

5. Подібний до попереднього наконечник. Поверхня його дуже груба, вкрита ідкою, зеленою патиною із синіми накипами шлаку. Краї пера пошкоджені, ливарні рубці незачищені. Довжина — 12,7 см, ширина пера — 3,3 см, діаметр втулки — 1,7 см (рис. 1, 4).

6. Наконечник списа листоподібної форми. Предмет різниться від інших наявністю великої кількості ливарних дефектів, які виключають можливість його використання. Довжина наконечника — 11,6, максимальна ширина — 2,5, діаметр втулки — 1,5 см (рис. 1, 5).

7. Браслет бронзовий, відкритого типу, округлої форми. Поверхня предмета вкрита світло-зеленою патиною і орнаментована поперечними насічками. В окремих місцях на браслеті помітні сліди заполірованості, які виникли в результаті тертя. Діаметр браслету — 7,5 × 7,3, товщина посередині — 0,8 см (рис. 1, 6).

8. Аналогічний браслет. Діаметр — 7,2 × 7,0, максимальна товщина — 0,8 см (рис. 1, 7).

9. Такий же за типом і формою браслет. Поперечні насічки, однак, викривають поверхню не повністю, а лише в окремих місцях і через певні проміжки, утворюючи сім груп. Діаметр браслету — 7,5 × 7,4, товщина — 0,7 см (рис. 1, 8)*.

10. Браслет бронзовий, відкритого типу, овальної форми. Поверхня його гладка, вкрита світло-зеленою патиною, неорнаментована. Кінці браслета трохи зігнуті, рівнозрізані. Діаметр — 8,0 × 6,67 см, товщина — 0,9 ст. (рис. 1, 9).

11. Близький до попереднього браслет, але його кінці сходяться. Діаметр браслета — 7,4 × 6,2, товщина — 0,8 см (рис. 1, 10).

12. Серп із бронзи. Характеризується гудзиком кріпленням у вигляді невеличкого конусоподібного виступу на п'ятці і слабозігнутим лезом, нижня частина якого плоска, а на верхній тягнеться укріплююче ребро. Сліди підточування на лезі свідчать про використання серпа у роботі. Довжина серпа — 13,8, ширина леза коливається в межах 0,7—1,5 см (рис. 1, 11).

13. Бронзовий серп схожий до вище описаного, але з вищим конусоподібним виступом на п'ятці і на жалобом верхньої частини леза, вздовж ребра. Довжина — 11,4, ширина 0,7 — 1,5 см (рис. 1, 12)**.

14. Невелика бойова сокирка цибулеподібної в профілі форми з видовженим гребенеподібним обухом. Передня частина останнього має вигляд дзьоба, а задня видовжона, несе з обох боків два напівкруглі виступи для кращої фіксації держака. Втулка кругла, лезо майже пряме, чотирикутне у перетині і поступово розширюється у напрямку вістря. Предмет гладкий, поверхня його вкрита світло-зеленою патиною. Довжина сокирки — 11,7, довжина обухової частини — 9,6, діаметр втулки — 1,6, ширина вістря — 2,6 см (рис. 1, 13)***.

Як видно з опису, квасівський скарб у кількісному відношенні невеликий, але за складом досить різноманітний. Він включає наконечники списів, браслети, серпи та бойову сокирку. Наконечники можна поділити на три групи. До першої належать два екземпляри з пером ромбоподібної форми (рис. 1, 1, 2). Друга група представлена наконечниками з зігнутими краями (рис. 1, 3, 4). До третьої входить і наконечник списа листоподібної форми (рис. 1, 5). Подібні вироби були значно поширені у скарбах доби пізньої бронзи північно-східної частини Тисо-Дунайського басейну. Аналоги їх першому варіанту знаходимо серед бронзових речей із Тисападань⁴, Аранш⁵, які угорський дослідник Т. Кеменцеф датує періодом БД (за Рейнеке)⁶. Наконечники списів із зігнутими краями пера трапляються в опайському горизонті скарбів⁷. Невеликий наконечник листоподібної форми близький до аналогічних предметів із Закарпаття⁸, Угорщини⁹, Румунії¹⁰ та Східної Словаччини¹¹.

Кількісно рівну групу з наконечниками становлять браслети (рис. 1, 6—10). Залежно від конфігурації і наявності чи відсутності орнаменту вони поділяються на два варіанти. До першого входять браслети округлої форми, орнаментовані поперечними насічками, причому в одному випадку спостерігається їх групування через певні проміжки (рис. 1, 8). Хронологічно такі браслети належать до періоду БД-ГА (за Рейнеке) хоч трапляються і пізніше¹². Аналогічні вироби відомі у скарбах Фелісєвольца¹³, Чехелун¹⁴, Ардуд¹⁵, Діброва¹⁶, Чинадієво¹⁷ та багатьох інших. Браслети другого варіанту еліпсоподібні за формою, неорнаментовані. Аналогічні їм є у багатьох скарбах доби пізньої бронзи¹⁸.

Знаряддя праці представлені двома серпами з гудзикоподібним кріпленням (рис. 1, 11, 12). Цей тип найхарактерніший для арсала, що охоплює верхів'я Тиси та долину Сомеша¹⁹. Він з'являється уже в середньому бронзовому віці і продовжує існувати до ранньозалізного часу²⁰. Що ж стосується бойової сокирки з гребенеподібним обухом і прямим, видовженим лезом, то можна вказати на його близькість до знахідок із Абауйсантов²¹, Шайовамош²², Батирч²³, Валеа луї Михай²⁴, Діброва²⁵, Прилипча²⁶. Перші бойові сокирки цього типу з'являються у середньому

* Браслети, позначені номерами 8, 9 — втрачені.

** Обидва серпи опубліковані.

*** Опублікований.

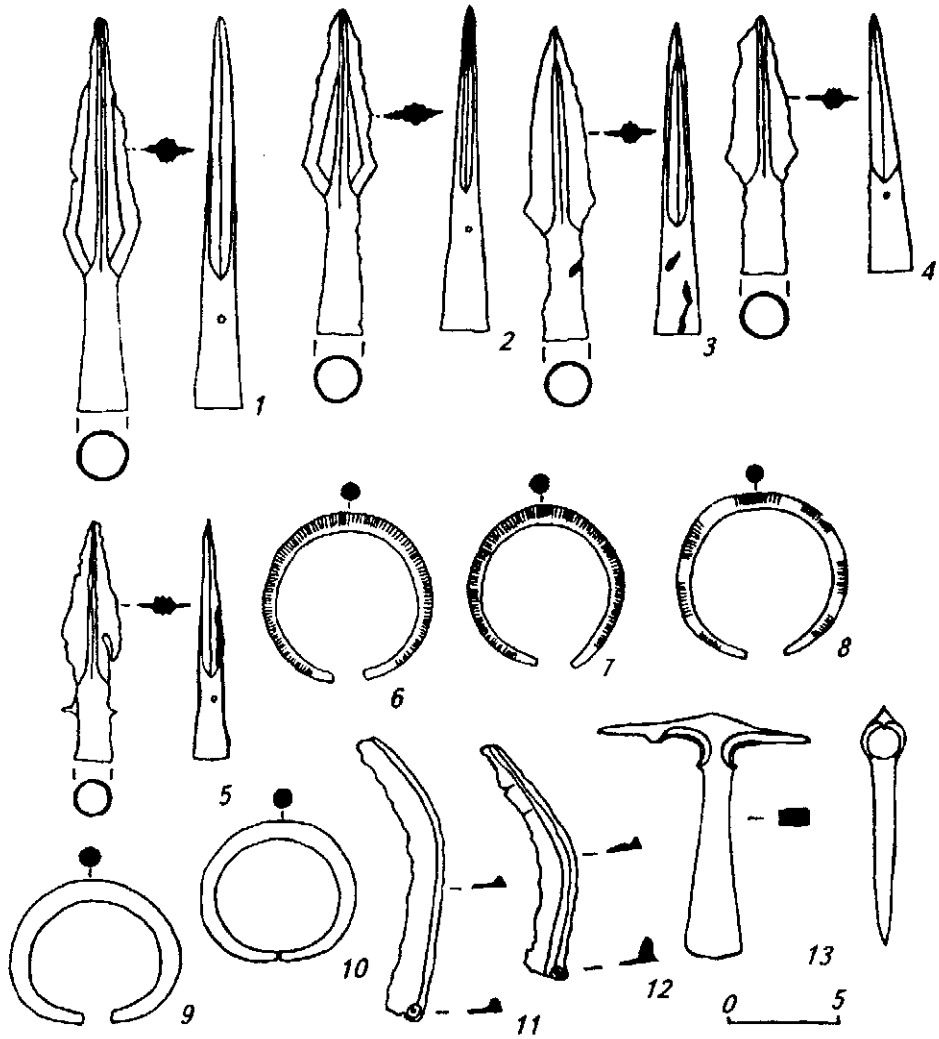

Рис. 1. Скарб металевих виробів доби пізньої бронзи з с. Квасове.

бронзовому віці і побутують до ранньої пори пізнього бронзового віку (опайський горизонт скарбів)²⁷.

Аналізуючи дані, які стосуються хронології окремих предметів квасівського скарбу, необхідно відзначити, що частина з них має широкий часовий діапазон існування (середня бронза — раннє залізо). Перш за все це серпи з гудзикоподібним кріпленням, які, як зазначалося вище, були у вжитку протягом кількох століть. Подібну хронологічну позицію займають і неорнаментовані браслети. Деяко більше для встановлення хронології скарбу дає аналіз наконечників, списів і орнаментованих поперечними насічками браслетів, який дозволяє зробити висновок, що скарб не може бути старшим за період БД (за Рейнеке), оскільки вищезгадані типи з'являються саме в цей час²⁸.

Хронологію скарбу визначає бойова сокирка. Подібні предмети, як відзначає А. Можоліч, характерні для опайського горизонту скарбів і пізніше зникають²⁹.

Отже, скарб металевих предметів із с. Квасово належить до опайського горизонту доби пізньої бронзи. На думку А. Можоліч знахідки типу Опай репрезентують одну з фаз четвертого ступіня бронзового віку Угорщини (BIV)³⁰. Старша фаза — BIVa — представлена бронзами горизонту скарбів Форро (=Фелшевбалог) і хронологічно відповідає періоду BC (за Рейнеке)³¹, а молодша — BIVb — характеризується бронзовими виробами опайського типу і синхронна старшій фазі БД (за Рейнеке)³².

Абсолютна хронологія опайського горизонту спирається на класичні бронзи Пасхери, які трапляються на території Карпатського басейну³³. Було встановлено, що кинджали пасхерського типу, віднесені Р. Пейроні до групи В I C³⁴, є серед виробів типу Опай (Аяк, Гостіпе, Фелшев-жолца та ін.), завдяки чому останні вдалося синхронізувати з пізньоелланським періодом III C (ПЕІІС) у Східному Середземномор'ї і датувати початком — першою половиною XII ст. до н. е.³⁵

Іншої думки щодо хронології скарбів цього періоду дотримуються словацькі та румунські дослідники. Так, М. Новотна виділяє у Східній Словаччині такі горизонти бронзових скарбів:

Древенік-Блиг, Оздані і Бузіца — Рімавська субота, датуючи їх відповідно періодами ВС, ВС-БД і БД (за Рейнеке)³⁶. Румунський дослідник А. Вулпе вважає, що горизонт Фелшевалог (= Форро) і Опай — різночасові. Фелшевалог синхронний горизонту скарбів Урйу-Доменешті, а горизонт Опай представляє його завершальну фазу³⁷. Як словацькі, так і румунські вчені дотримуються в своїх роботах абсолютної хронології, розробленої для Центральної Європи Г. Мюллером-Карне ще наприкінці 50-х років³⁸, тобто період ВС вони датують XIV ст. до н. е., ВД — XIII, ГАІ — XII і т. д. Однак, дослідження останніх десятиріч поставили під сумнів вищезгадані дати Г. Мюллера-Карне і, зокрема, датування ним періоду БД XIII ст. до н. е.³⁹ Знахідки кераміки ПЕША періоду в комплексах кінця XIII і періоду ШВ в комплексах XII ст. до н. е. на Близькому Сході привели вчених до висновку, що старі дати А. Фурумарка щодо хронології ПЕША, ШВ і ППС періодів⁴⁰, на яких базується абсолютна хронологія Г. Мюллера-Карне (періодів ВС, БД, ГАІ), необхідно омолодити на 30—50 років⁴¹. В результаті цього істотно змінюється абсолютна хронологія пізнього бронзового віку Центральної Європи: період ВС тепер слід датувати не XIV, а XIII ст. до н. е., а період ВД не XIII, а XII ст. до н. е.⁴²

Останнім часом таких висновків дійшов і відомий угорський дослідник Т. Кеменцеї. Він виділив три групи бронзових речей, які зустрічаються не тільки у Карпатському басейні, а і в Середземномор'ї⁴³. До першої з них належать мечі та кинджали з віялоподібним руків'ям. Такий вид зброї крім Карпатського басейну та Італії, є ще і в Егеї, але, як показали дослідження, центральнорейнські кинджали генетично пов'язані з італійськими, а не мікенськими⁴⁴. Датуються вони за останніми даними, XII ст. до н. е.⁴⁵ Друга група представлена кинджалами пасхерського типу (група В і С), а третя мечами із язикоподібним руків'ям типу На (за Шпрохгофом), ножами, наконечниками списів, двобічними бритвами та деякими іншими предметами, що також датуються XII ст. до н. е.⁴⁶ На основі цих даних Т. Кеменцеї датує бронзові вироби типу Урйу-Опай періоду ВД (за Рейнеке) цим же часом⁴⁷.

Омолодження абсолютних дат Г. Мюллера-Карне має велике значення не тільки для хронології пізнього бронзового віку Карпатського басейну, але південного заходу Європи. Це пояснюється тим, що металеві вироби опайського типу, зокрема бойові сокири з диском на обусі, зустрічаються у скарбах Північного Причорномор'я на території поширення сабатинівської культури (Журавинка, Оріхово, Курячі Лази, Райгородка та ін.)⁴⁸. Оскільки у Тисо-Дунайському басейні вони датуються XII ст. до н. е., звідси випливає, що і у Північному Причорномор'ї вони повинні належати цьому або трохи пізньому часу. Така абсолютна хронологія розвинутого етапу сабатинівської культури підтверджується, з одного боку, знахідками типово сабатинівської кераміки у шарі VII ст. Трої⁴⁹, який датується сьогодні кінцем XII — початком XI ст. до н. е.^{50*}, а з другого — омолодженням віку культури Ноа⁵².

Таким чином, скарб металевих виробів із с. Квасово належить до доби пізньої бронзи і датується XII ст. до н. е. Культурна приналежність знахідки проблематична, бо посудина, в якій зберігалися бронзові предмети, втрачена. Частина дослідників вважає, що скарби опайського горизонту належать носіям культури Фельшесеч⁵³. Інші — відносять їх до культури Беркес⁵⁴. На території Трансильванії більшість скарбів горизонту Урйу-Доменешті, синхронного опайському, знайдено в арсєалі культури Вітенберг (пізня фаза)⁵⁵. Масове зариття в землю скарбів типу Урйу-Опай (за Т. Кеменцеї) пов'язують або з внутрішніми факторами розвитку тогочасного суспільства⁵⁶, або із зовнішніми⁵⁷. У свій час Т. Кеменцеї причиною заховання скарбів вважав експансію культури Гава⁵⁸. Сьогодні той же дослідник пов'язує ці події із просуванням носіїв культури Печка-Белегіш⁵⁹ з півдня до району верхньої течії Тиси.

Примітки

¹ Балагури Э. А. Работы в долине Ботар // АО.— 1976.— М., 1977.— С. 266.

² Балагури Э. А., Бідзля В. І., Пеняк С. І. Давні металурги Українських Карпат.— Ужгород, 1978.— С. 41.

³ Балагури Э. А. Культура Станово // Археология Украинской ССР.— Т. 1. Первобытная археология.— К., 1985.— Рис. 129, 15.

⁴ Josa A. Bronzkovi halmazleletek (Kemenczei Tibor eretekelesevel) // A nyiredynazi Josa Andras museum ev konyve, VI—VII, 1963—1964.— Budapest, 1965, LXIII t., 1.

⁵ Kemenczei T. Zur Deutung der Depofunde von Aranyos // GA, XXV, 1974, Abb., 2:5, II, 14; Abb., 3:10—14.

⁶ Josa A. Op. cit.— 39 old.; Kemenczei T. Op. cit.— S. 57.

⁷ Kemenczei T. Die Chronologie der Hortfunde Typ Rimaszombat // A Herman Otto museum ev

* Останнім часом Г. І. Смирнова, посилаючись на роботу Х. Подшувайвайта, і наслідуючи його, пропонує датувати Трою VII ст. другою половиною XI — серединою IX ст. до н. е. На погляд автора ці дати не можуть бути прийнятні, оскільки у Трої VII ст. знайдено сабатинівську кераміку, яка ніяк не може датуватися X—IX ст. до н. е. Проте сабатинівська культура (її класичний етап) через знахідки бронзових виробів опайського типу (бойові сокири та ін.), що завдяки бронзам пасхери добре датовані, синхронізується із ПЕШС періодом у Середземномор'ї і одночасно контролює хронологію Трої VII ст.

konyve, V.— Miskolcz, 1965.— Taf. XIII, 14, 16. *Kemenczei T.* Zur Deutung...— Abb., 1:9: Abb., 288, 9; Abb., 3:1, 4, 7.

⁸ *Jankovich J. M.* Podkarpatszka Rusz a prehistoriaban.— Mukacvo, 1931, VI Tab., 8, 12, 13. *Lehoczky T.* Adatok hazank archaeologiajához, kulonos tekintettel Beregmegyere es konyvekere. I kot.— Munkacs, 1892, 95 old., 3, 4; *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті.— Ужгород, 1958.— Табл. XLV, 5; LVIII, 1.

⁹ *Kemenczei T.* Zur Deutung...— Abb., 2:4, 6, 15; Abb., 3, 9. *Josa A.* Op. cit.— T. XXII, 10, 11; *Кеменцеи Т.* Культура Беркес // Археология Венгрии. Конец II тыс. до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1986.— Рис. 34, 24, 25.

¹⁰ *Bader T.* Epoca bronzului in nordvestul Transilvaniei.— Bucuresti, 1978.— Pl. LXXIV, 9, 10, 11; Pl. LXXV, 14; *Mozsolocs A.* Bronze — und Goldfudr des Karpatenbeckens.— Budapest, Akademiai kiado, 1975, Tab. 31, 9; Taf. 45, 13, 6; Taf. 71, 15.

¹¹ *Novotna M.* Die Bronzhortfunde in der Slowakei. Spatbronzezeit — Bratislava, 1970.— Taf. XII, XXXVI, 13, XXXIX, XLI, 1, 3.

¹² *Kemenczei T.* Die Chronologie...— S. 116; *Bader T.* Op. cit.— P. 101.

¹³ *Kemenczei T.* Die Chronologie...— Taf. XIII, 4.

¹⁴ *Bader T.* Op. cit.— Pl. LXXII, 6—8.

¹⁵ *Ibid.*— Pl. LXXX, 4.

¹⁶ *Bernakovic K.* Hromadne nalezy z Coby bronzovej uzemia na pravom bregu hornej Tisy (Zakarpatska oblast USSR) // Studijne zvesti Au — SAV, Nitra, 1961.— Tab. X, 2.

¹⁷ *Пеняк С. І.* Скарб епохи бронзи із Чинадієво (Закарпаття) // Археологія, 1983.— Т. 44.— Рис. 2, 3—10, 12; 29—40; Рис. 4, 41—61.

¹⁸ *Kemenczei T.* Die Chronologie...— Taf. XXIII, 4, 8, 12, 19, 20; XXIV, T. 2; *Mozsolics A.* Der Bronzefund von Opalyi // AAM, 1963.— T. XV.— Fasc. 1—4.— Taf. 5, 9, 10; *Mozsolics A.* Bronze — und...— Taf. 33, 21—25; 36, 13—18; 53; 58, 18—26. *Bader T.* Op. cit.— Pl. LXXI, 2, 5, 8, II; LXXII, 1, 2; *Потушняк Ф. М.* Вказ. праця.— Табл. XLVII, 1a—6b; XLVIII, 1b—3; XLV, 3.

¹⁹ *Bernekovics K.* Bronzezeitliche Hortfunde vom rechtem Ufergebiet des Oberen Theisstales (Karpatokraine, Ud SSR) // SA. 1960.— VIII.— № 2.— Taf. 1, 1, 3—5; IV, 26, 27, 29; *Josa A.* Op. cit.— IV.— T., 8—13; VI, 14—34; *Kemenczei T.* Die Chronologie...— Taf. XII, 2, 4. *Bader T.* Op. cit.— Pl. XXIII, 16, 17, 20, 22, 23; *Mozsolics A.* Bronze — und..., Taf., 31: 14, 15, 19; 33, 8—11, 71, 18, 80.

²⁰ *Kemenczei T.* Die Chronologie...— S. 113.

²¹ *Ibid.*— Taf. XX, 3, 2.

²² *Mozsolics A.* Der Bronzefund...— Abb. 3.

²³ *Bader T.* Op. cit.— Pl. LXXV, 4, 5.

²⁴ *Ibid.*— Pl. LXXVI, 2.

²⁵ *Jankovics J. M.* Op. cit.— Tabl. VI, 25.

²⁶ *Крушельницька Л. І.* Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи.— К., 1985.— Рис. 3, 3.

²⁷ *Mozsolics A.* Bronze — und...— S. 106.

²⁸ *Brunn W. A.* Mitteldeutsche Hortfunde der jungeren Bronzezeit, RGF, 29.— Berlin, 1968.— S. 30.

²⁹ *Mozsolics A.* Bronze — und...— S. 106.

³⁰ *Ibid.*— S. 108—113.

³¹ *Ibid.*— S. 111.

³² *Mozsolics A.* Beziehungen zwischen Italien und Ungarn wahrend «Bronza recente» und «Bronzo finale» // Rev. de sci. preist., 1972.— V. 27.— Fasc. 2.— S. 379.

³³ *Mozsolics A.* Some remarks on «Paschiera» bronzes in Hungary // The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes.— London, 1971.— P. 59—73.

³⁴ *Pereni R.* Zur Gruppierung mitteleuropaischer Griffzungendolche der spaten Bronzezeit // Badische Fundbericht, 20.— Freiberg, 1956.— S. 69—81.

³⁵ *Mozsolics A.* Beziehungen...— S. 378; *Mozsolics A.* Bronze — und...— S. 111—115.

³⁶ *Novotna M.* Op. cit.— S. 20—44, Abb. 1.

³⁷ *Vulpe A.* Axte und Beile in Rumanzen. PBF, T. 1.— Munchen, 1970.— S. 5.— An. 4.

³⁸ *Muller-Karpe H.* Beitrage zur Chronologie der Urnenfelderzeit nordlich und sudlich der Alpen. RGF, 22.— Berlin, 1959.— C. 144—228, Abb. 64.

³⁹ *Sandarsz N. K.* From Bronze Age to Iron sge: a Sequel to a Sequel // The European Community in the Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes.— London, 1971.— P. 15.

⁴⁰ *Furumark A.* The Chronology of Mycenaen Pottery.— Stokholm, 1941.— P. 115.

⁴¹ *Sandarsz N. K.* Op. cit.— P. 9.

⁴² *Ibid.*— P. 15.

⁴³ *Kemenczei T.* Die Spätbronzezeit Nordostungarn.— Budapest, Akademiai kiado, 1984.— S. 90—93.

⁴⁴ *Sandarsz N. K.* Op. cit.— P. 10—11.

⁴⁵ *Bietti-Sestieri A. M.* The metal industry of continental Italy, 13 th to the 11th century B. C., and its connections with the Aegean.— Proc. of the Prehist.— Soc., 1973.— 39.— P. 407.

⁴⁶ *Kemenczei T.* Die Spätbronzezeit...— С. 92.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Черных Е. П.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— Табл. X, 1. *Нихитин В. И., Черняков И. Т.* Курлозский клад эпохи бронзы // СА, 1981.— № 2.— С. 151—160. *Лесков А. М.* О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР.— К., 1967.— Рис. 9, 2.

⁴⁹ *Черняков И. Т.* Связи сабатиновских племен Северо-Западного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 36, 37.— Рис. 1, 3—12.

⁵⁰ *Sandarsz N. K.* Op. cit.— P. 18.

⁵¹ *Смирнова Г. И.* Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА.— 1985.— № 4.— С. 48—50.

⁵² *Hochschetter A.* Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland.— Ein Beitrag zur Aboluten Chronologie der späten Bronzezeit in Karpatenbecken.— Germania, 1981, jg. 59, Hbd. 2.— S. 254 i далі.

⁵³ *Mozsolics A.* Bronze — und...— S. III; *Балагури Э. А.* Культура Фельшесеч // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1986.— С. 83—93.

⁵⁴ *Kemenczei T.* Das spätbronzezeitliche Urnengraberfeld von Alsoberecki // FA.— 1981.— XXXII.— S. 91.

⁵⁵ *Rusu M.* Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit.— Dacia, 1963.— 7.— S. 183.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ *Кеменцеу Т.* Культура...— С. 102.

⁵⁸ *Josa A., Kemenczei T.* Op. cit., 42 old.

⁵⁹ *Kemenczei T.* Das spätbronzezeitliche...— S. 92; *Кеменцеу Т.* Культура...— С. 102.

Одержано 15.08.87.

КОЛЛЕКЦИЯ КОЖАНЫХ ПРЕДМЕТОВ ИЗ ЧЕРНИГОВА

А. В. Курбатов

При раскопках 1986 г. в зоне средневековой застройки г. Чернигова, на «Валу» собрана коллекция из 186 кожаных предметов (по раскопам: № 2—1 ед., № 26—149 ед., № 33—36 ед.). Находки локализуются: стратиграфически — на глубинах от 2,6—2,7 м до 3,10—3,15 м от современной поверхности, и в плане на раскопе № 26 почти все предметы связаны с заполнением или непосредственным окружением постройки № 11, а в раскопе № 33 — с постройкой № 16.

Основу коллекции составляют детали мягкой (туфли, башмаки) или «жесткой» (сапоги) конструкции обуви. Реконструируются отдельные модели. Представлены также поясные ремни и рукавицы-голицы (рис. 1 7, 8, 11, 12), а из бытовых изделий — сумка (калита) (рис. 1, 1—5, 13, 14), фрагменты обшивки кожаных или тканых изделий и, кроме того, заплаты и обрезки.

Немногочисленные фрагменты мягкой обуви из раскопов № 26 и 33 различаются как формой раскроек — подошва с овальным носком и без «переймы», а также округлоносая подошва с широким носком и сильным сужением в области свода стопы, так и конструктивно, например, по принципу соединения деталей верха и низа — швы сквозной или «встык». Характерными для мягких башмаков и туфель являются вырезной верх, известный в западноевропейских материалах XIV—XV вв.¹, и обшивка края (рис. 2, 8, 11). «Жесткая» обувь высоких форм представлена

© А. В. КУРБАТОВ, 1996